

О. Д. Василюк

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ ЯК УЧЕнь ТА ВЧИТЕЛЬ (ЗА ДАНИМИ ЕПІСТОЛЯРІЮ)

Споконвіку наступні покоління виховувалися на прикладах життя своїх попередників, а тому багато з того, що впливало на подальше становлення особи як людини та вченого, є її вчителі. Для Омеляна Йосиповича Прицака (1919–2006), 95-річний ювілей якого ми відзначаємо цього року, таким вчителем був, безперечно, Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942).

А для самого Агатангела Юхимовича, за його ж зізнанням, таким вчителем був Павло Гнатович Житецький (1837–1911) – учитель словесності в київській Колегії Павла Галагана, де Кримський здобував середню освіту (1885–1889). П. Житецький мав на нього визначальний вплив не лише в царині осягнення основ філології, зокрібно української, а й у сфері формування громадських ідеалів. 1893 р. Агатангел Юхимович писав: “Щасливий я був і в тім згляді, що вчителем словесності був у колегії Павло Гнатович Житецький – людина, що її вплив я й досі на собі відчуваю” [Кримський 1973, 115]. З ним він радився і в Колегії, і пізніше – вже студентом, молодим професором.

Не без благословення філолога-мовознавця та літературознавця П. Житецького Агатангел Юхимович обрав профіль свого навчання – вступив до Лазаревського інституту східних мов (1889–1992) у Москві. Правда, учитель був більш схильний до історично-філологічного факультету університету. Але ж учень на той час уже знав досконало понад десяток мов, виявляв схильність до мов орієнтальних, які завдяки феноменальній пам’яті давалися йому досить легко. В інституті він ґрунтовно вивчав арабську, фарсі, турецьку мови та літератури і їхній вплив на українську та інші слов’янські мови, особливо тих народів, що потрапляли в залежність від Османської імперії.

У Лазаревському інституті східних мов Кримський пройшов школу визначних професорів: арабіста Івана Холмогорова, історика Георгія Кананова (на той час директора інституту), вірменіста Григорія Халатянца, тюрколога Семена Дзеруньяна, професора загальної історії й водночас директора Вищих жіночих курсів у Москві Володимира Гер’є. Особливі відносини в Агатангела Юхимовича склалися з професорами Федором Коршем та Олексієм Веселовським, які хоч і були професорами Московського університету, але читали лекції і на курсах Спеціальних класів Лазаревського інституту. Обидва майбутні академіки Російської академії наук були для Кримського старшими друзями та щедрими вчителями, вважаючи його здатним бути продовжувачем їхньої наукової справи. Перший із них був іраністом, тюркологом, арабістом, славістом; другий – спеціалістом з порівняльного методу літератур Заходу і Сходу. А в особі професора Корша Агатангел Юхимович вбачав втілення своїх ідеалів орієнталіста та філолога широкого профілю [Базиянц 1973]. От як Федір Євгенович завершує свій відгук на твір Кримського “Філософія аль-Фарабі”: “Вообще во многом можно не согласиться с автором, но это нисколько не умаляет достоинства его труда, в котором повсюду чувствуется не ученик, более или менее пассивно повторяющий слышанное или читанное, а исследователь, ещё не вполне

готовый, но уже успевший стать на свои ноги и относящийся критически как к источникам, так и к самому себе” [ІР НБУВ, ф. 36, спр. 48, 4].

Після успішного закінчення 1892 р. Лазаревського інституту з дипломом на право “чина X класу без екзаменів у комісіях” Рада професорів інституту одногласно приймає рішення залишити Кримського при кафедрі арабської філології для підготовки до “професорського звання” – своєрідного курсу аспірантури. Але жадібному до науки юнаку здалося мало інститутських знань, передусім із царини порівняльного мовознавства, історії та граматики української мови, якими він почав все більше і більше захоплюватися, а ще – загальної історії східного світу.

Агатангел Юхимович вирішив вступити на історично-філологічний факультет Московського університету (1892–1896). Його тягнули туди блискучі лекції згадуваних професорів – Володимира Гер’є, Федора Корша, Олексія Веселовського, славіста Романа Брандта, знавця індоевропейських мов, санскритолога Пилипа Фортунатова, істориків Василя Ключевського, Павла Виноградова, іраніста, індолога, славіста і взагалі поліглота Всеволода Міллера, відомого своїми працями з лінгвістики, фольклористики, етнографії, який був до того ж і хранителем етнографічного відділу Рум’янцевського музею та за сумісництвом професором університету.

Пізніше було невдоволення університетською програмою та лекціями деяких посередніх професорів, яких вистачало у всі часи. Агатангел Юхимович у якийсь момент навіть розчарувався в університеті. Він писав до Бориса Грінченка: “Два тижні вже я ходю до університету, і за ці два тижні я жоднісінької гадки не почув путящої! Я пнувся до університету, бо сподівався, що знайду там більше научності, научного методу, а тим часом бачу, що все те, що я досі тут вивчив, я б любісінько міг вивчити дома з меншою тратою часу. Бачу, що знов доведеться шукати научності власною працею, а не слуханням професорів. А коли так, то на якого чорта університети ті існують?!” [Кримський 1973, 97]. Але покинути університет Кримський не міг – потрібен був офіційний університетський диплом. Зрештою, ті дружні стосунки, які зав’язалися в нього з кращими московськими колами науковців, які цінували в ньому феноменальні філологічні здібності, самостійність мислення з перших наукових розвідок, компенсували час, витрачений на лекції “вірнопіданих галасливих професорів”. На час навчання в Московському університеті Агатангел Юхимович вже був автором майже 200 праць – наукових статей, заміток у журналах і енциклопедіях, оригінальних художніх творів, перекладів з арабської, турецької, перської, німецької, французької, російської та інших мов [А. Ю. Кримський... 1972, 7–20].

Кримський успішно склав магістерський екзамен з арабістики, а згодом – зі слов’янської філології. І Рада професорів університету рекомендувала його на посаду професора кафедри слов’яно-російської філології. Але він віддав перевагу сходознавству, бо за покликом душі був поліглотом-орієнталістом, хоч ніколи не відмовлявся від слов’янської, зосібна української, філології.

І це Павло Житецький мав безпосередній вплив на утвердження наукових інтересів Кримського, передусім у галузі української філології. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) зберігається декілька шкільних зошитів Агатангела Юхимовича. Всі вони з уроків словесності Павла Житецького. Зокрема, це шкільні твори вихованця колеги Кримського. Теми творів різноманітні: “Реалізм в поезії Пушкіна”, “Главнейшие мотивы поэзии Жуковского”, “История русской литературы как дополнение и пояснение бытовой истории русского народа” [ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 113]. Всі вони оцінені на відмінно, написані без єдиної граматичної помилки. Для нас вони особливо цікаві заувагами вчителя Житецького. На кілька десятків сторінок творів їх небагато, але всі вони доволі влучні. Так, наприклад, у реченні “Конечно романтики воспевали и увлекались только теми явлениями средневековой жизни, которые всегда являются

симпатичними”, Павло Гнатович підкреслив ці слова та написав на полях: “кому и чем?” Проти фрази “отсюда они” стоїть запитання “откуда?”, а проти вислову “светлые стороны” – запитання “чего?”. Житецький робив також зауваження на кшталт: “нелепо”, “примеры неудачные”, “как это? Не следовало бы говорить о том, чего твердо не знает”. Можна стверджувати, що витoki завжди точних, підтверджених багатьма джерелами думок та висновків у наукових творах Кримського, лежать також саме в таких заувагах його шкільного вчителя, який особливо цінував власні думки учнів, всіляко підтримуючи їх, а не знижуючи оцінку, навіть якщо думка учня здавалася йому “нелепой”. У листі до Омеляна Огоновського Кримський згадував про Колегію Павла Галагана, що в ній “збирається дуже живий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвитку: виробляється пошана до розумової праці і до науки, виробляється навіть якась жадність до знаття” [Кримський 1973, 115].

У фондах ІР НБУВ зберігаються також “Записки по словесности со слов П. И. Житецкого А. Крымского”, як написано на них рукою автора. Це два досить товсті зошити ідентичного змісту. І якщо перший з них заповнювався нашвидкуруч [ІР НБУВ, ф. І, спр. 22421], то другий виписано дуже красивим почерком, заголовки намальовані великими прописними літерами, старослов’янські, грецькі, латинські слова досконало прописані [ІР НБУВ, ф. XXXVI, спр. 115]. У вересні 1893 р. почалося листування вчителя та учня. А приводом стали саме ці зошити з лекціями. Агатангел Юхимович писав з Москви: “Дуже я зрадив, довідавшись од Оппокова, що Ви ще мене пам’ятаєте. Я повсігда раз у раз згадував за Вас, мого незабутнього вчителя. Адже мої громадські пересвідчення й ідеали повиростали з тих гадок, які Ви мені прищепили, коли я був школярем, а останнім часом я знов ізробився Вашим учеником: в сфері філології. Оппоков мені переказав, що Ви бажали мати записаний мною Ваш курс словесности. Правду кажучи, мені соромно висилати Вам ті записки: коли я їх писав, я допіру вчився писати, тим-то позаписував Ваші лекції не гаразд, не до ладу, не без помилок... Тільки прошю Вас, любий вчителю, не сердьтеся, коли знайде-те в моїй роботі дещо кепське” [Кримський 1973, 121–122]. Їхнє листування тривало вже до самої смерті Павла Житецького, як і особисте спілкування, яке принагідно траплялося, коли Кримський заїжджав до Києва дорогою до Москви до Звенигородки. Учень та вчитель стали справжніми друзями.

В одному з листів (24 листопада 1894 р.) Кримський писав, що по закінченні Лазаревського інституту східних мов (1889–1892) він там же, в Москві, вже як студент університету вивчає й українську мову – за прикладом “любого” вчителя. Й тоді ж, на початку свого третього курсу, просить його уточнити задум “Історичного словаря української мови”, бо має бажання також працювати над словником, який базуватиметься на текстах давньоукраїнської літератури. П. Житецький пообіцяв передати йому свої “лексичні українські матеріали” [Кримський 1973, 159–160]. Матеріали ці були передані Агатангелу Юхимовичу перед самим від’їздом до Бейрута. Їх навіть довелося перевозити до Звенигородки батькові Юхиму Степановичу, бо у Кримського напередодні відрядження було стільки клопотів, що відвідати Київ та Житецького ніяк не міг. Ці папери дуже хотів взяти з собою, щоб не полишати роботу над словником, але на побажання Павла Гнатовича та пораду Юхима Степановича залишив вдома, щоб таке унікальне зібрання не перевозити морем. Це було навіть на краще, бо за його відсутності сестри впорядкували, переписали та систематизували папери, чим значно полегшили подальшу роботу з ними [Кримський 1973, 255–256]. Пізніше в листі до Бориса Грінченка Кримський писав: “Ви пита-лися, що то за словар. Житецький год із сімнаццатеро зібрав матеріяли для такого словаря, черпаючи їх з усяких пам’яток нашого письменства, починаючи з Галицько-Волинської літописі; чимало він поробив виписок із ніде ще не друканих архівних документів XVII–XVIII в. Багато ще треба буде призбирувати дальшого

матеріалу, але й те, що дав мені Житецький, уже має величезну вагу. Я часто марю про те, яке велике було б щастя, коли б той словар був уже готовий! Тоді не було б ніякісіньких змагань про нашу мову, бо кожне сучасне українське слово мало б у словарі коло себе всю свою історію” [Епістолярна спадщина... 2005, 298]. До речі, цей словник частинами Кримському вдалося почати публікувати лише 1924 р. завдяки ВУАН.

Низка листів Кримського того періоду наповнена фактами, що Павла Гнатовича в Москві серед учених знають і шанують. Коли, приміром, Товариство любителів природознавства, антропології й етнографії відзначало чергову річницю свого існування, то на святковому зібранні добрим словом згадали і його [Кримський 1973, 159–160]. А на інших засіданнях обговорювалися його статті. В іншому листі, підбадьорюючи Павла Гнатовича, Агатангел Юхимович писав: “...тут у Вас не може бути причин для розчарування: в далекій од Вас Москві, де Ви між незнакомими людьми не можете робити впливу своєю особистістю, я бачу, як Вас шанують ті люди, що знають Вас тільки з Ваших книжок: ну, а така повага, що не є результат кумівства і особистих симпатій, на дещо вказує!” [Кримський 1973, 366].

В одному з листів до “дорогого учителя” вже з рідної Звенигородки, де Кримський проводив свої останні літні студентські канікули, він сповіщав, що на основі подарованих ним ще не оприлюднених автографів С. Руданського (1834–1873) написав статтю, яку послав І. Франкові (“Про рукописи Руданського, про їх відносини між собою та про поетові листи (з додатком двох листів Руданського до його брата)” було опубліковано в IV числі 1895 р. в журналі “Жите і слово”. – О. В.), і готує до друку в часописі “Зоря” широку добірку творів дочасно померлого поета зі своїм вступом – “Нові поетичні твори Степана Руданського. Переднє слово” (“Зоря”, 1896, № 17). У листах до П. Житецького кілька разів згадується ім’я цього майстра ліричного й гумористичного слова, бо завдяки переданим Павлом Гнатовичем рукописам Кримським було упорядковано й видано з передмовами і примітками три книги (II, III і V) “Творів” С. Руданського, які ввійшли до 7-томника літературного спадку цього поета, що з’явився друком у Львові протягом 1895–1903 років [Кримський 1973, 178]. Хвилює Кримського й авторство інших переданих Житецьким рукописів – казок, які теж хотів би підготувати до видання. У кількох листах вони обговорюють цю тему, бо цей етнографічний матеріал здався Агатангелу Юхимовичу дуже цікавим з точки зору й мови, й змісту. Це були казки та фабліо, записані Андрієм Димінським, сільським фельдшером та писарем, дослідником-самоуком з Поділля. З кінця 1840-х рр. він почав збирати й записувати фольклорні матеріали, співпрацював з Російським географічним товариством, 1870 р. став його членом. З понад 6500 зібраних етнографічних записів частину вдалося надрукувати ще в 1860-ті рр., зокрема “Подольские и малороссийские любовные песни” та “Рассказ крестьянина о тюремных обычаях”, публікувався матеріал і в “Трудах Этнографическо-Статистической Экспедиции в Юго-Западный край”. Як писав Павлу Гнатовичу, ті записи, які були передані Димінським Житецькому, а Житецьким – Кримському, останній сподівався надрукувати вже 1898 р. як два томи львівського “Етнографічного збірника” [Кримський 1973, 321]. Але вдалося їх оприлюднити лише 1928 р., коли вийшла книга “Казки та оповідання з Поділля в записах 1850–1860-х років”. Тобто Агатангел Юхимович не забув про свою обіцянку “дорогому вчителю”.

Листи зі Звенигородки (серпень – вересень 1896 р.) до П. Житецького перейняті лейтмотивом, найприкметнішим для Кримського: ні хвилинок вільного часу, тільки невпинна праця, в т. ч. й для “Энциклопедического словаря” Брокгауза – Єфрона. Пише, що потребує поради вчителя для укладання “українського словаря”. Добирати для нього лексичний матеріал має твердий намір і в науковому відрядженні (1896–1898) на арабському Сході, куди незабаром вирушає. Обіцяє Павлу Гнатовичу

передати найближчим часом перекладену ним, Кримським, з перської й у Львові видану епічну поему Фірдоусі “Шах-наме” (до речі, перший на теренах Російської імперії зроблений з оригіналу переклад), вже посилав з англійської також ним перекладену книгу Вільяма Александра Клоустона “Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни” (Львів, 1896). І ще запевняв свого учителя: обрав орієнталістику, бо сподівається, що таким чином стане “зовсім незалежним од усяких Соболевських”, але праці в царині україністики ні в якому разі не цурається (його знамениті слова з цього приводу написано в листі 22 вересня 1896 р. у Звенигородці) [Кримський 1973, 253].

У Бейруті, де перебував з метою поглибленого пізнання арабського світу, Кримський не полишав роботу над згаданим словником давньої української мови. І хоч через певний час зробився, за його ж словами, “таким арабином, що аж-аж-аж!”, продовжував трудитися над своїм дослідженням, котре згодом стане широко відомим, – “Филология и погодинская гипотеза”.

Щоправда, перші місяці відрядження вимушений був займатися лише одним – вивченням тогочасної арабської мови, оскільки знав лише староарабську. Він писав до Житецького: “Я був вивчив стародавню арабську мову, якою, справді, пишуть і тепер письменні люди, але звичайна публіка не розуміє. Щоб не загинути навіть просто з голоду, я мусив узяти собі вчителя і цілий день учитися новій мові. Аж допіру можу вже сказати, що навчився сучасної мови; тільки ж скільки часу і енергії коштувало мені те знаття!” [Кримський 1973, 270]. Ділився з Павлом Гнатовичем і своїми враженнями від країни перебування, зокрема про своє спілкування з ліванськими горцями. Ще листи Кримського, послані П. Житецькому з мусульманського Сходу, переконують: їхній автор постійно підтримував духовні стосунки з Україною...

А з поверненням на батьківщину їхнє листування пожвавішало. Писав, що хотів би почути думку Павла Гнатовича про свої мовознавчі розвідки, які друкуються в “Киевской старине”. Ще готує “Практический курс для изучения малорусского языка”. І вже оприлюднено його роздуми “Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів”.

Звичайно, не випадково знаний у Європі вчений-філолог Ватрослав Ягич звернувся з проханням до Кримського подати для “Енциклопедії слов’янської філології” статтю про українську діалектологію. Через перевантаженість роботою відмовився, порадив удатися до Володимира Гнатюка – відомого етнографа й фольклориста. А розвідку про історію української літературної мови до того ж видання у листі просив написати Павла Гнатовича, якого нещодавно обрали членом-кореспондентом РАН (з 1898 р.) і якому щиро дякував за присланий відгук про його книжку поезій “Пальмове гілля”. Сповіщав у листах вельмишановного свого адресата про надзвичайну зайнятість усякими справами – науковими і педагогічними. Однією з них була підготовка до видання у Львові перекладу власної праці “Мусульманство и его будущность”, бо довелося її ґрунтовно доопрацьовувати [Кримський 1973, 385–387].

У листах А. Кримського до П. Житецького, написаних у Москві, Бейруті, Звенигородці, багато цікавих повідомлень, фактів, роздумів. А головне, що вони зберігають тепло приязні цих двох поважних діячів української науки. Так само тепло приязні відчувається в листі Кримського до академіка Крачковського 1940 р., в якому він писав: “Мне дали аспиранта из Львова, по фамилии Прицак. Он окончил восточный факультет во Львове, причём его главным учителем-практиком в арабском языке был один из просвещённых азербайджанцев (Садик Агабек-заде. – О. В.). Я находясь во Львове экзаменовал его часа два. Материал – сыроватый, но хороший. Легко читает также тексты латинские, греческие, свободно орудует тремя европейскими языками. В востоковедной литературе, однако, плохо начитан. Он

очень молод и трудолюбив. Передо мною поставлена задача подготовить его к скорейшему занятию кафедры во Львове, где факультет восточных языков не будет упразднен. Его учителя по тюркологии, Котвича, я не видел... На три года Прицак переезжает в Киев. Несколько наивно, он шикнуть хотел передо мною и своим знанием османского языка и написал письмо по-турецки. Но в письме прорвались у него ошибочки против синтаксиса (...даже совсем нехорошо! вероятно влияние не Котвича, а учителя-азербайджанца, способного игнорировать так наз. турецкий изафет). Я, педагогически, подчеркнул ему его ошибки, даже немного пожурил, но, в сущности, остался очень доволен в душе. Кажется я наконец получаю аспиранта, начинать с которым приходится не с азов и не с отъучки от средневековых йешиботских приёмов” [Неизвестные страницы... 1997, 313]. Тобто з першої зустрічі Агатангел Юхимович покладав на Омеляна Йосиповича великі надії.

Свого часу надзвичайно талановитий, феноменально здібний юнак Агатангел Кримський приголомшив комісію під час випускних екзаменів у Колегії Павла Галагана; вихованця московського Лазаревського інституту східних мов Рада професорів залишала на кафедрі арабської філології для підготовки до професорського звання, а по закінченні Московського університету йому одночасно пропонували залишитися на кафедрі російської мови та літератури, на кафедрі народної словесності, на кафедрі слов’янознавства. Запрошували також зайняти кафедру української мови та літератури Львівського університету. На Кримського покладали великі надії його вчителі – й він їх з гідністю виправдав.

Спілкування аспіранта Прицака з науковим керівником Кримським було недовгим, його обізвав арешт академіка, і багато чого не було сказано та зроблено. Але і Кримський, і його викладачі були старшими друзями та щедрими вчителями, які вважали свого учня здатним бути продовжувачем їхньої наукової справи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І, спр. 22421. Записки по словесности со слов П. И. Житецкого, А. Крымского. 40 арк.

ІР НБУВ. Ф. XXXVI, спр. 48. Отзыв о сочинении Агафангела Крымского “Философия аль-Фараби” Ф. Корша 9 ноября 1895 г. 4 арк.

ІР НБУВ. Ф. XXXVI, спр. 113. Гимназические сочинения А. Крымского с пометками П. Житецкого. 22 арк.

ІР НБУВ. Ф. XXXVI, спр. 115. Записки по словесности со слов П. И. Житецкого, А. Крымского. 253 арк.

А. Ю. Кримський. *Бібліографічний покажчик.* Київ, 1972.

Базиянц А. П. Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения. Москва, 1973.

Гурницький К. И. Агафангел Ефимович Крымский. Москва, 1980.

Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). Т. II (1918–1941 рр.). Київ, 2005.

Кримський А. Твори в п’яти томах. Т. 5, кн. 1 (Листи). Київ, 1973.

Переписка академиком А. Е. Крымского и И. Ю. Крачковского 1920–1930-х годов / Публ. И. М. Смилянкой // **Неизвестные страницы отечественного востоковедения.** Москва, 1997.